

Ajalooarhiiv 90 ehk killuke konverentsimuusikat

Kevadiselt vihmaniiskel teisipäeval, 17. mail leidis Tartus aset Ajalooarhiivi 90. sünnipäevale pühendatud konverents „Ühine ajalugu, ühised allikad: baltisaksa pärand Ajalooarhiivis” Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi valges saalis. Arhiivi ajaloo ja traditsioonide hindajad on kahtlemata teadlikud 16. maist kui arhiivi tegelikust sünnimise päevast, mil käesoleval aastalgi arhiivi vestibüüls kolleegide ringis koguneti, ühispilti tehti ja kringlit söödi, ent asjaolude sobival kokkulangemisel sai tänavune konverents teoks päev hiljem, esinejatele ja külalistele soodsal tööpäeval. Baltisakslusele ja -sakslastele keskendunud konverentsil astus sõnavõttudega üles kuus kõnelejat, pooled neist saksa soost, mistõttu kõlasid ettekanded ja tõlkedki kahes, eesti ja saksa keeles. Ülekaaluka osa kuulajaist moodustasid kolleegid Eesti arhiividest ja mäluasutustest, kokku ligikaudu 130 inimest.

Tervitussõnadest tõi arhiivi juht Indrek Kuuben esile võrdluse kümne aasta taguse ajaga ja tões, et arhiiv ei seisa enam kaugeltki kõrval ümbritsevast, vaid vastupidi, on ühiskonna „asjades” täiel rinnal sees ja mõneski lõigus pigem eestvedaja kui kohanduja. Ta nimetas arengu näitena ka suunda, kus arhiivi sisuga täitmine ei ole enam üksnes arhiivaaride rida, vaid arhiivi püsimisse ja arenemisse annavad üha kaalukama panuse arhiivikasutajad väljastpoolt arhiivi. Samuti on ühised allikad ja ühine pärand pakkumas arhiivile mitmeid võimalusi heaks koostööks Saksa ruumis Eestimaa Rüütelkonna, Baltisaksa Genealoogia Ühingu ja Herderi Instituudiga Marburgis. Teadupärast moodustavad Eestimaa Rüütelkonna arhiiv ja ka raamatukogu tuumosa Ajalooarhiivi kogudest. Aastakümnete jooksul on nii rüütelkonna kui ka baltisaksa arhiivaalid tervikuna leidnud aktiivset kasutamist väga mitmesugustel eesmärkidel laia huviliste ringi poolt ning koostöö ühise pärandi hoidmisel ja uurimise avardamisel kahtlemata jätkub. Riigiarhiivaar Priit Pirsko rõhutas, et arhiivi edu pant on lõimumine ühiskonna ootustega ja seda on viimasel ajal võinud märgata rohkem kui kunagi varem ning arhiivil on sõpru varasemast kordades rohkem. Ta avaldas lootust, et arhiivi saja aasta juubeli tähistamine toimub võib-olla märgiliselt teises keskkonnas – uues majas.

Tartu Ülikooli Eesti ajaloo professori **Tiit**

Rosenbergi avaettekannet vaatles saksa ja eesti põllumeeste seltside tegevust Läänemaal aastail 1872–1918. Uuteks allikateks on mitme Eestimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi tütareltsi protokolliraamatud, mida on säilinud väheste seltside kohta. Esimesena tegelesid Läänemaal põllumajanduslike teadmiste edendamise baltisaksa suurpõllumehed – 1839. aastal asutatud Eestimaa Põllumajandusselts ja selle 1896. aastal asutatud tütarelts – Läänemaa Põl-lutöö ja -töönduse Edendamise Selts. Läänemaa Põllumajanduse Selts asutati 1872. aastal üheksa mõisapidaja eestvõtmisel, seltsi eesmärk oli kogu Läänemaa, sh. Haapsalu piirkonna hõlmamine ja talumajapidamise arendamine. Seltsi tuumik tegutses Lihulas, selle liikmed kogunesid 3–4 korda aastas, ühiselt telliti põllumajanduslikke ajalehti, mida majapidamiste järjekorras loeti. 1895. aastal asutati Paliveres uus üleläänemaa-line selts, mis tegutses kuni 1915. aastani. Seltsi liikmeskonda võeti ka teistest seisustest inimesi. Esimeseks ja edukaimaks Läänemaa põllumees-teseltsiks kujunes 1899. aastal asutatud Kullamaa Eesti Põllumeeste Selts, järgnesid Velise (1903), Haapsalu (1903), Noarootsi (1909), Lääne-Nigula (1910), Mikhli (1910), Varbla (1910) ja Märjamaa (1910) põllumeesteseltsid. Esimese maailmasõja eel tegutses Läänemaal aktiivselt üle kümne põllumeesteseltsi. 1908. aastal asutatud Eestimaa Põllumeeste Keskseksiga olid ühinenud Haapsalu, Kullamaa, Käina, Lääne-Nigula, Martna, Mikhli, Märjamaa, Noarootsi, Piirsalu, Varbla, Velise ja Vigala seltsid. Osaleti keskseksi poolt korraldatud põllutöö ja karjakasvatuse kursustel, korraldati näitusi (eriti Kullamaa selts) ning asutati karjakontrolli ja piimaühisusi. Põllumeesteseltside tegevusega oli tihedalt seotud ühistevõu-se algus, eriti laenu-hoiuühistute ja vastastikuste krediidiseltside tegevus. 1914. aastaks tegutses selliseid seltsi üle Eesti juba 90, neist Läänemaal üheksa. Tarbijate ühisuste rajamise poolest paistis Läänemaal eriti silma Hiiumaa (Kõrgessaare 1906, Hiiumaa 1907, Kõpu ja Nurste 1908). Enne Esimest maailmasõda oli üldiselt mahajäänu-maks peetud Läänemaal põllumeesteseltside ja ühistegelike asutuste võrk teiste maakondadega võrreldes arenenud üsna võrdväärselt.

Pilk konverentsisaali.

Foto: A. Kiho

Eestimaa Rüütelkonna viimase peamehe Eduard von Dellingshauseni pojapoeg **Thomas von Dellingshausen** kõneles teemal „*Die ritterschaftliche Landesverwaltung von Estland im Jahr 1914*” ehk nimetatud aasta rüütelkondliku maavalitsuse tegevusest Eestimaa kubermangus. Esimese maailmasõja eel tähistas rüütelkond 200. aastapäeva Vene riigi koosseisus, Napoleoni üle saavutatud võidu 100. aastapäeva ning kavandati ka talurahva vabastamise sajanda aastapäeva sündmusi 1916. aastaks, ent see jäi sõjalukorra tõttu ära. 1914. a. maapäeval pidas rüütelkond oluliseks töö järjepidevust (kantsleile, matriklikomisjonile, vaestekassa ülalpidamine), osalust ühiskondlike ametite täitmisel (riiginõukogu ja duuma saadikud, samuti valitavad ametid) ja oma eelarve suurendamist maamaksu tõstmise teel – 1913. aasta andmete põhjal oli selge, et suurmaomanike roll vähenes ja väikemaomanike osakaal suurenes, talupoegadele oli vaja üha rohkem maad müüa. Maamandi kassast rahastati mitmeid olulisi valdkondi, eriti aidati kaasa postivõrgu, sideliinide ja teede korrashoiule, samuti tervishoiu- ja veterinaarküsimuste lahendamisele. Rüütelkonna kultuuritegevus oli eeskätt seotud Toomkooli, Provintsiiaalmuuseumi ja Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogu toetamisega. Kokkuvõttes väljendas kõneleja sõnul 1914. aasta maapäev optimismi ja valmisolekut kohaliku valitsemispoliitika (*Landespolitik*) avamiseks igale seisusele. Eestimaa Rüütelkonna suurust ja mõju näitab kas või fakt, et 1914. aasta maapäeval anti 185 auametit. 20. sajandi alguses mõjutasid kohalikku maavalitsemist kõige

enam rüütelkonna viimane peamees vabahärra Eduard von Dellingshausen (1863–1939), aastail 1907–1915 Eestimaa kubernerina töötanud Izmail Korostovets (1873–1933), Eestimaa maanõunik ja rüütelkonna peamehe abi, vabahärra Eduard von Stackelberg (1867–1943), rüütelkonna maamaksu komisjoni sekretär 1894–1920 Eduard von Bodisco (1863–1940) ning juba alates 1871. aastast rüütelkonna sekretäri ametis olnud maanõunik parun Georg Engelhardt (1843–1914).

Tartu Ülikooli üldajaloo vanemteadur **Sirje Tamul** käsitles saksavastase meeleolu kajastusi Põhjarinde tagalas 1914–1915, tuginedes sündmuste vahetutele edastajatele, eestikeelsetele päevalehtedele. Vene võimude poolt kuulutati sõja algul välja kampaania „saksa vägivalda vastu kõigis vene elu valdkondades”, mis sisuliselt tähendas sisesõda. Baltimaade sakslasi kahtlustati riigireetmises, arvestamata tõsiasi, et rindel maailmasõja algul Vene armeed juhatanud komandöridest pooled olid saksa päriolu, vene avaliku arvamuse järgi „Deutsche”. Sõjaseadusele allutatud linnades ja kubermangudes oli sakslastel elamine keelatud, keeld laienes ka saksa soost talupoegadele ja nende pereliikmetele. Vastupidiselt propagandale avaldasid kohalikud baltisakslased esimestest sõjapäevadest kindlalt toetust Vene keisrile ning esialgu puudusid ka eriseadused või piirangud. 1914. aasta augustis Baltikumi tsiviilvalitsuse ülemaks määratud kindralleitnant Pavel Kurlov asus aga saksa keelt ametiasutustes välja juurima, samuti ei olnud sobivad äride saksakeelsed sildid. Saksavastase ohutamine viis nii kaugemale, et Tartus

ja Võrumaal olevat mõnegi aia kohal nähtud luurelennul Zeppelini, mis mõjukate Vene ajalehtede teatel olnud seotud kohalike sakslaste tegevusega. Tagala julgeolekut võisid mõjutada ka maailmarändurid, kes sõja puhkedes jäid teisele poole rindejoont. Nii ei tohtinud Venemaaga sõdivate riikide alamaid ajutisest elukohast ilma loata lahkuda. Augustis 1914 suleti ametlikult saksakeelsed koolid, lõpetati kolme baltisaksa seltsi (Eestimaal, Liivimaal, Kuramaal) tegevus ning samuti peatati saksakeelsete ajalehtede ilmumine. Septembris 1914 ilmus Liivimaa kuberner Arkadi Kelepovski teadaanne, milles hoiatati Saksamaalt lähtunud spioonide eest – Riia suunas olla teele saadetud 200 koolipoisiks rõivastatud meest, kes pidid õhkima raudteed ja sillad (ka üle Emajõe viivad sillad said kordniku). Saksavastalisuse ülespuhumine sai hoogu juurde Petrogradis 27. novembril 1914 korraldatud nn. Slaavi Pidusöögil, kus räägiti baltisakslaste separatismist kui katseist germaniseerida eestlased ja lätlased. Sellise poliitika peatamiseks soovitasid Vene võimud linnavolikogude sisseseadmist ning mõisate riigistamist. Balti maaomanike eesõiguste ja omavalitsuse kärpimine oli Vene lehtedes (*Novoje Vremja*, *Vetšerneje Vremja*) pidevalt päevakorral, eriti 1915. aasta esimesel poolel. Aastail 1914–1915 kinnitati 92 spionaažijuhtumit, ajalehtedes toodi sageli ära teateid sakslastest avaliku elu tegelaste juures toimunud läbiotsimistest ja arreteerimisest. Asitõendeid leidmata süüdistused fabritseeriti (hobuste varjamine, salaviina müük jne.), hulgaliselt esines salakaebusi ning kõrgetel ametikohtadel teeninud sakslasi saadeti ka maalt välja, nii Kesk-Venemaa kubermangudesse kui ka Siberisse. Kokkuvõttes tõesed kõneleja, et sõjaaegsed olud tundusid võimudele olevat sobivad Baltimaade lõplikuks lahtisaksastamiseks ja impeeriumiga ühendamiseks.

Järgmiseks pidas Tartu Ülikooli geograafia ajaloo vanemteadur **Erki Tammiksaar** sütitava ettekande baltisaksa „maffia” Vene polaaruurimises. 18. sajandil tehti Venemaa Kaug-Ida aladele kolm akadeemilist ekspeditsiooni (1725–1730, 1733–1743, 1768–1774), kaugete piirkondade uurimine sai aga Vene impeeriumis õige hoo sisse alles 19. sajandi alguse ümbermaailmareisidega. Lisaks teaduslikule uurimisele nähti neis reisides kaubanduse arendamist, eeskätt kauba senisest märksa kiiremat kohalejõudmise aega. „Maffia” alusepanijaks saab pidada Adam Johann von Krusensterni, kelle juhitud reis vältas aastail 1803–1806. Esimene polaaruurimise ekspeditsioon toimus juba mõni aasta hiljem, 1809–1811 Matthias von Hedenströmi juhtimisel, kes koostas

esimesena Uus-Siberi saarte kaardi. Selle retke ajal nägi Jakov Sannikov neljal korral maad ja see asjaolu sai hiljem Eduard von Tolli kinnisideeks. Teist polaarrekspeditsiooni aastail 1815–1818 juhtis Otto von Kotzebue, eesmärk oli Kirdeväila otsimine, kuid selleni ei jõutud (avastati küll Rumjantsevi saar ja Kotzebue laht). Kolmandal ekspeditsioonil 1819–1821 uuris Fabian von Bellingshausen põhja- ja lõunapoolust, Antarktikas tehtud avastused nimetati Peeter I saareks ja Aleksander I maak. Neljanda uurimisretke viis läbi Ferdinand von Wrangell aastail 1820–1824, eesmärk oli kontrollida Krusensterni kogutud andmeid Kirde-Siberi rannikualadel. Viienda ja kuuenda retke siht oli Novaja Zemlja kaardistamine, edukaks osutus Friedrich von Lütke töö 1821–1824. Seitsmenda polaarrekspeditsiooni 1823–1826 viis taas läbi Otto von Kotzebue – ettevalmistusi tehti suurejooneliselt Kirdeväila kaardistamiseks, kuid selleks ei saadud keisrilt toetust ja ettevõtmine kujunes kaubandusreisiks. Seejärel võtsid „maffia” üle Karl Ernst von Baer, Krusensterni õpilane geograafia alal, ja Ernst von Hofmann, mitmekülgne Vene sisealade uurija 1840.–1850. aastatel. Sel perioodil toimus Euroopas teaduslike eesmärkide teiseks, üheks uueks suunaks sai mammutite uurimine. Nii võtsid ka baltisakslased ette mammutite uurimise ekspeditsioone: 1842–1845 Aleksander von Middendorff, 1866 Friedrich Schmidt, 1868 Gerhard von Maydell, 1885–1886 Eduard von Toll. Schmidt tõestas esimesena, et mammutid on Põhjamaa loomad (ja mitte lõunast põhja poole jõudnud), Maydell leidis, et mammutid surid välja kiire kliimamuutuse tõttu, ning Toll tegi kindlaks, et mammutite väljasuremine toimus pikkamööda. Mitmed polaaruurijad jäid retkedel kadunuks (Toll ja Friedrich Seeberg 1902. aastal Bennetti saarel) või surid, nagu näiteks Hermann Walter samal aastal. Baltisakslaste eelseks Vene polaaruurimise arendamisel olid hea haridus ja patriotism, neil on suured teened eeskätt igikeltsa uurimises.

Herderi Instituudi esindaja **Dorothee Goeze** kandis ette koos kolleeg Peter Wörsteriga koostatud sõnavõtu „*Archiv und Zunkunft, Netz und Nutzung: Die DSHI Marburg und ihre Vernetzung*” („Arhiiv ja tulevik, võrk ja kasutus: Marburgi Herderi Instituudi dokumendikogu ja selle võrgustamine / veebistamine / sidumine veebiga”). Pealkirjas toodud salapärase lühend tähendab lahtikirjutatult Herderi Instituudi dokumendikogu (*Dokumentesammlung des Herder-Instituts*), mis hõlmab Kesk- ja Ida-Euroopa ajaloo- ja kultuuriväärtusega käsikirjalisi allikaid. Dokumendikogu raskuskese on tänapäeva Läti ja Eesti ajaloo allikatel alates 12. sajandi lõpust kuni 21.

sajandini. Lisaks on instituudi arhiivi kogunenud siinset ajalugu peegeldavad kaardid, fotod ja filmid (eeskätt sakslaste ümberasustamise kajastused 1939–1940). Kogu suurus on ligikaudu 1300 riulimeetrit. Osa kogust hävis Teise maailmasõja ajal, osa asub Riias. Märkimisväärselt, ligi 200 riulimeetri ulatuses on kogus rüütelkondade originaalainest: poliitilisi lepinguid, majandusalast ja isiklikku kirjavahetust, kaarte, värvikamateks näideteks on 1561. aastal sõlmitud *Pacta subjectionis* ja 1710. aasta Eestimaa Rüütelkonna kapitulatsioon. Herderi Instituut teeb aktiivset koostööd kasutajatega, sh. teadusasutustega, nagu näiteks Max Plancki Instituut. Koostöös meie ajalooarhiiviga on käivitatud genealoogiliste allikate digiteerimise projekt „Hereditas Baltica”. Projekt on võimalikuks saanud eraannetuste toel. Kuigi suguvõsauurijad moodustavad instituudi arhiivi suurima kasutajaskonna, on arhiivist kasu saamas ka erialateadlased, eriti tuntakse huvi nn. idapoolsete alade ajaloo vastu. Kasutajaid võib päevas olla kuni 500, instituudi palgal on sadakond inimest. Lähemalt saab Herderi Instituudi dokumendikogust lugeda kodulehelt aadressiga <http://www.herder-institut.de/startseite/sammlungen/dokumente-dshi.html>.

Päeva ettekanneteosa lõpetas genealoog **Detlef Kühni** ülevaade pereloo uurimise seisust Saksamaal, peatudes pealkirjaski reklaamitud paaril tabuteemal, ent eriti põhjalikult isikliku sugupuu koostamisel selgunud andmeid valgustades. Baltisaksa genealoogias võib kõneleja sõnul tabudena käsitleda väljaspool abielu sündinuid ning sakslase ja eestlase kooselust sündinuid. Viimaste puhul peeti mõistagi tabuks päritolu erinevatest sotsiaalsetest kihtidest. Reeglina ei soovinud sellise fakti avastamisel genealoog oma suguvõsa uurimisega edasi minna. Viimaste aastakümnete jooksul on suhtumine muidugi muutunud, seda tänu nii sotsiaalsete piiride põhimõttelisele teisenemisele kui ka vabaabieluliste suhete ühiskondlikule aktsepteerimisele. Eesti ja Läti päritolu juuri ei ole sakslased seni kuigivõrd uurinud, siinset ajalugu ei tunta. Veel saab üheks tabuks nimetada kuuluvust Saksa relva-SS teenistusse. Selline suund on kahetsusväärne põhjusel, et kaasaja inimesed ei suuda või ei soovi näha oma esivanemaid omas ajas ja toonaste valikute ees. Ettekandja peatus pikemalt oma esivanemate (Viljandi Weidenbaumid) uurimise näidetel Saaga vahendusel. Kirikuraamatute ja hingeloendite tavapärase sissekannete kõrval tõstis uurija väärtuslike leidudena esile kirikuõpetajate poolt lisatud täiendusi ja moraalseid hinnanguid.

Sõnavõtte vaheajal musitseeris Vladimir

Karjalainen ning ettekannete järel paitas kohalviibinute kõrvu Itaalia helilooja Francesco Trevani loodud klaveripala „Piccolo pezzo musicale”, mille kandsid akadeemik Harald Kerese kaunil tiibklaveril ette H. Elleri muusikakooli õpetaja Anne-Mai Palm ja õpilane Maarika Talja. Esitluse muutis huvipakkuvaks seik, et Ajalooarhiivis perekond Bergi kogusse kuuluvad noodid vormiti avalikuks ettekandmiseks tõenäoliselt esimest korda. Ühtlasi on esitatud teose taust põnev – 1818. aastal pühendas selle pala krahv Alessandro Annoni oma abikaasale Leopoldina Annonile (neiuna Cicogna) nende poja sünni auks, abikaasa varajase surma järel abiellus Leopoldina krahv Friedrich von Bergiga ja nii jõudsid noodid Bergide perekonna arhiivi Sangastes, sealt hiljem Ajalooarhiivi.

Päeva ametliku osa lõpetuseks tutvustasid Indrek Kuuben ja Peter Wörster koostööprojekti „Hereditas Baltica”, mille käigus digiteeritakse Ajalooarhiivi genealoogilisi allikaid (sh. näiteks tuntud Törne arhiiv). Tervitussõnad lausus ka Baltisaksa Genealoogia Seltsi esimees Hermann Ströhmberg ning ligi kümneminutilise sõnavõetuga tutvustas verivärsket Eestimaa Rüütelkonna protokolliraamatu kaheosalist publikatsiooni „Protokolle der Estländische Ritterschaft” (1914–1920) koostaja Henning von Wistinghausen. Kersti Lust andis ülevaate äsja trükipressi alt tulnud ajaloo lugemikust „Ajalooarhiivi varasalvest. Dokumente Eesti ajaloost Rootsi ja Vene ajal (17.–20. sajandi algul)”, mis on mitmeaastase töö sisukas tulemus. Tõnu Tannberg juhtis tähelepanu viimasel hooajal Ajalooarhiivi kirjastuselt ilmunud trükistele: „Arhiivijuht” 3. osa, alapealkirjaga „Vabad ühendused. Ettevõtted. Kollektioonid”, „EKP KK büroo istungite regestid“ II. ja III. osa (1954–1971 ja 1971–1991) ning Indrek Jürjo artiklikogumik „Ideed ja ühiskond”. Tutvustustevooru lõpetas Tõnis Tärna ülevaade arhiivi mastaapsest stendinäitusest, mille esimesed tahvlid valgustavad Ajalooarhiivi kogusid kuuel teemal – valitsemine kuni 1710, talu, mõis, kohus, kool ja usuelu – ning ümmargusele tähtpäevale kohaselt arhiivi ajalugu seitsmenda valikuna. Pauside ja seltskondliku koosviibimise ajal oli osalejail võimalus värsket näitusega lähemat tutvust teha ja samuti uusi trükiseid erihinnaga soetada. Kolleegide nimel kuuluvad allakirjutanu tänusõnad kõigile ülalpool nimetatud ülesastujale, samuti nimetamata jäänud, ent teada-tuntud tublidele korraldajale ja tõlkidele, ning mõistagi igale väsimatule arhiivi sõbrale, kes ikka ja jälle leiab tee arhiivi võlu ja vaimu juurde.

Birgit Kibal